

„A kiművelt emberfő programjához híven...”

(Tallózás a születése 200. évfordulójára megjelent Széchenyi-irodalomból)

1991. szeptember 21-e — Széchenyi István születésének 200. évfordulója. E jeles alkalomból tudományos és művelődési intézmények, társaságok, egyesületek, folyóiratok és könyvkiadók emlékeztek meg a XIX. századi liberális reformmozgalom kezdeményezőjéről, aki, mint annyi szellemi fátylavivőnk, eleitől származtatta át az újító törekvések tiszteletét. Annak a nagybirtokos főnemesi családnak az eszmeiségét folytatta, amely már a XVIII. század második felében a felvilágosult reform támogatói közé tartozott: apja, gróf Széchenyi Ferenc 1802-ben megalapította a Nemzeti Múzeumot, illetve a Könyvtárt; anyja, gróf Festetics Julianna pedig a keszthelyi Georgikon létrehozójának, gróf Festetics Györgynek a nővére.

Örökséget vitt tovább. Nemcsak a nagy értékű anyagi javakat, hanem társadalmi állása — a család bizonyított hagyományai szerint — parancsoló felelősségérzetét, elsősorban a kultúra hazai gyökereinek a megszilárdításáért, a társadalom jólétének a megteremtéséért.

Közéleti indulása látványos: az Akadémia anyagi alapjainak megteremtése, amit az országgyűlés kerületi ülésén, 1825. november harmadikán jelent be. Ezt megelőzően, ugyancsak 1825-ben, ezt jegyzi be naplójába: „Boldog jövendő nemzedék! A miéknél nagyobb és általánosabb tudások türelmesebbé, szelídebbé, erényesebbé és következőképp boldogabbá tesz majd benneteket, mint mi vagyunk — fogadjátok szívesen szürke eleitek egyikének üdvözlését.” Ezek a sorok azonban nemcsak a haladásba vetett hitet sugallják, hanem a lángész keserű felismerését is — hozzá hasonlóan a legtöbbször —, hogy kora társadalmában nem remél támaszt és megértést. Az alkotni vágyó meddő hit is, hogy a legszebb tulajdonságokkal illuzórikusan felruházott utókor majd valóra váltja álmait. Az induláshoz tartozik a kor nagy konzervatív politikusának, Metternichnek jóslása is: „Őn a társasága áruházája lesz — szomorú véget fog érni, mindkét oldalon elrontja a dögát...” A vég: 1860. április 8-án: a Döblingben vizsgálatot tartó büntetőtörvényszék ezt állapítja meg: „A gróf teste egy zsöllyeszékben ülő

helyzetben találtatott, mindkét karjai combjaira leeresztve; a bal oldali combon feküdt a kilőtt pisztoly. A fej bal oldala teljesen szétzúzva volt, a koponya négy-öt lépésnyire hevert a földön; a velő a falakon és szoba tetején szertefecskenve.” A két pólus között tépelődésekkel, kétségekkel megfogalmazott irányeszmék, pusztába kiáltott figyelmeztetések, de anyagilag is megvalósított nagyszerű tervek, amelyek mindannyian a falakon és a szoba tetején szétfröccsent agy termékei voltak. A korszak zaklatott történelme egyben Széchenyi Istváné is volt.

Már életében a „legnagyobb magyar”. Kossuth nevezte el így, Széchenyi maga ebben hozzádörögölözést lát, de később voltak olyan vélekedések is, hogy ezzel a jelzővel Kossuth végeredményben olyan magasra emelte ki ellenfelét a közéletből, hogy ezáltal elérhetetlenné vált nemzete számára: élettelen bálványá. Széchenyi sohasem számíthatott arra, amire Kossuth: hogy lelkes tömeg kövesse. Mély gondolatai, de az értelem szülte gondolatok mellett mindig jelen levő, ugyancsak az értelem szülte aggodalmak, kételyek nem tették alkalmassá a szellemi vezérségre sem korábban, sem később. A rokon lélek Németh László a „legtalányosabb magyarnak” nevezte. Talán éppen a Németh László szellemi örökségére hivatott fiatal magyarság legértékesebb része találta volna meg benne törekvései kútfőjét. Ezeket azonban zátonyra futtatta a történelem.

Századunk totalitarista rendszerei, jóllehet állandóan és szívesen hivatkoztak tömegeikre — anélkül, hogy emberszámba vették volna azokat, akik részei voltak ezeknek a tömegeknek —, előszeretettel sajátítottak ki olyan közéleti nagyságokat, akiknek örökségéből ki tudtak emelni egy-egy tömegmanipulációkra alkalmas jelszónak való tömondatot, nem tudtak mit kezdeni Széchenyivel (de Eötvössel vagy Deákkal sem, pedig ezek, Kossuthal és másokkal egyaránt, a polgári szabadságot megvalósító társadalom megteremtésén fáradoztak). Szegény Kossuth Lajosnak, akiben mindig volt néptribuni vonás, meg a politikusnak kikiáltott költőóriás: Petőfinek jutott osztályrészül, hogy a második világháborútól kezdő

dően különböző káros mozgalmak hivatkoznak rájuk mint előfutárakra. (A kommunizmusnak erre a gyakorlatára utal Spira György egyik, lennebb ismerten tanulmánya is.)

Összehasonlításként és annak megállapítására, hogy mit tartott követendőnek Széchenyiből az utókor két különböző korszakához tartozó magyar társadalmá, nem könnyű feladat lenne alaposan vizsgálat alá venni az 1941. évi 150 éves és az 1991. évi 200 éves évforduló Széchenyi-megemlékezés anyagát. Azt például, hogy mit tartott Széchenyi művéből értéknak, követendőnek egy történelmi kényszerpályán vergődő, háborúba keveredett társadalom és mit az 50 év nyomásából, szellemi fertőzéséből kilábaló nemzedékek. És azt, hogy mit értett meg belőle, hogyan tudta értelmezni az azóta változott, gyakran eltorzult, más fogalmakat kifejező terminológiát.

1941 termése, úgy tűnik, bőségesebb volt a mainál. Igaz, hogy a kétszázadik évfordulóját teljes egészében még fel sem tudjuk mérni. (Gondoljunk csak például éppen a történelmi szakirodalom folyóiratainak nagyon hosszú átfutási idejére, amelynek következtében az 1991. évfolyamok még meg sem jelentek, vagy éppen saját folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum Széchenyi-anyagára, amely 1992-ben e sorokkal együtt jelenik meg.) Az, amiből tallózhattunk, sokszínű: újat hozó, mély elemző tanulmányok, rangos újrakiadások, az elmaradhatatlan alkalmi írások és meglepően kevés magából az írott életműből. Amin nem csodálkozhatunk, hiszen a rendszeres Széchenyi-kutatás is kevesek kenyeré volt a múltban.

A Széchenyi-mű, illetve a Széchenyiről szóló írások kiadásában — éppen személyéhez kötődő történetének megfelelően — a Magyar Tudományos Akadémia volt az élenjáró.

A bicentenáriumba az Akadémiai Kiadó az alkalomnak megfelelő elegáns kivitelezésben Széchenyi István életművéből az *Akadémiai beszédek* jelentette meg. A három beszédet tartalmazó kötethez a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Kosáry Domokos írt utószót. „A múltnak visszafelé választ nem küldhetünk. Széchenyi üzenetére, sajnos, nem felelhetünk. De megfogadhatjuk önmagunkban és egymás között, hogy alapítónk igazi célkitűzéseire, a kiművelt emberfő programjához híven a szabad tudomány, az Akadémia s egyben — magasabb szinten — a nemzet és az emberiség ügyét mindenkor tette készen szolgálni fogjuk. Az e kötetben napvilágot látó híres akadémiai beszédek — amelyek így egybegyűjtve eddig még nem kerültek az olvasók kezébe — Széchenyi emléke előtti tisztelgésünkön túl, erre kell hogy inspiráljanak valamennyiünket” — zárja írását Kosáry Domokos.

Az Akadémia folyóirata, a Magyar Tudomány már a 5. számában közöl Széchenyi-írásokat. Kosáry Domokos *Széchenyi és a nemzeti művelődés* című hosszabb tanulmánya nyitja meg a sort. Ebben arra vállalkozott, hogy megrajolja a „legnagyobb magyar” alakját. Az ünnepi megemlékezések-alkalmak magukban hordozzák annak a lehetőségét, hogy az „ünnepeltről” alkotott kép változó, néha éppen

ellentmondásos legyen, illetve hogy a megemlékezők — az adott időszak konjunktúrájának megfelelően — az egésznek csak egy részletét villantsák fel, a jelenhez idomítva a múlt egy-egy alakját. Ma, „amikor nekünk egy válságba jutott rendszerből kellett és kell a felemelkedés útját megtalálnunk, közvetlen elődeinknél talán jobban, nyíltabban megértjük Széchenyi üzenetét” — bizakodik Kosáry. Ugyanez a szám közli Antall József *Tudomány és politika* című írását, amely Széchenyi szerepét, a kor nagyjainak a modern Magyarország megszületésében szerzett érdemeit a többi meghatározó szereplő együttesében értékeli és a folyamat egészében méltatja.

Ezt követően a Magyar Tudományos Akadémia 1991. évi közgyűlésének keretében rendezett Széchenyi- emlékülésen (május 7—8.) tartott előadásokból közöl a Magyar Tudomány 91/8-as száma, melyet a szerkesztőség teljes egészében Széchenyi személyiségének szentel. Többféle Széchenyi-értelmezés, -értékelés olvasható a folyóiratban.

Gergely András a dualizmus kori történetírás Széchenyi-képét vázolja, Laczkó Mihály tanulmánya pedig a pszichiátriai iskola egyik képviselőjének, Grünwald Bélának a Széchenyi-értelmezését — szerinte Széchenyi betegségének meghatározó jelentősége volt politikai pályáján, főként az 1840 utáni időszakban — ismerteti, illetve elemzi. Spira György *Széchenyi mint „konzervatív reformer”* címet viselő írása a változó, egymásnak néhol ellentmondó, néha a korszak politikai elvárásainak alárendelt, módosuló Széchenyi-értelmezéseket veszi bonckés alá. Szekfű Gyula — írja Spira György — olyan képet festett a nemes grófról, melyhez mint etalonhoz mérte a szerinte fokozatosan mind mélyebbre hanyatló nemzedékek fiait. Szekfű, akinek szemléletformáló igénnyel írt írásai nagy hatással voltak a polgárság egy részére, Széchenyit nem liberálisnak, hanem „konzervatív reformernek” tartja: „Széchenyi elvei kétségtelenül konzervatív szelleműek” voltak. Mályusz Elemér vitába száll Szekfűvel, elutasítja az előbbi értékelését, s rámutat arra, hogy a konzervatív reform lehetősége Széchenyi korában „már elmúlt”. Mályusz arra a következtetésre jut, hogy Széchenyi minden lényeges ponton „túllépte az 1792/93-i konzervatív reformtörekvések határát”, s — Szekfűvel ellentétben — megállapítja, hogy Széchenyi törekvései liberális jellegűek voltak. A Széchenyi és Kossuth közti ellentét — Mályusz Széchenyi-értelmezésében — nem a célok illetően létezett, hanem a célok felé vezető utak-lehetőségek tekintetében. 1920 és 1939 között 13 Széchenyivel foglalkozó kötet jelent meg, melyek különböző értelmezésekben közelítik meg a liberális reformmozgalom kezdeményezőjének személyiségét; e köteteket más értékelések is követték. A Széchenyi-kép alakításához a nem céhbéliek is hozzájárultak. Halász Gábor esszéiben Széchenyiről mint naplóíróról emlékezik meg, Németh László pedig több írásában vitába száll Szekfű Széchenyi-képével. A kommunista ideológia — abbéli törekvéseiben, hogy a maga számára előfutárokat bányásszon elő a múltból — a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudott mit kezdeni vele, úgyhogy a kommunista mozgalom előfutáiraiként beírta

Kossuthal és Petőfivel. Spira György idézett tanulmányának a végkicsengése: „a tárgyalt korszak alkotói Széchenyi politikai megfontolásokból nem torzított, valós képének a megrajzolását megoldatlan feladatként örökítették át a következő nemzedék történetíróira”.

Szintén a Magyar Tudomány Széchenyi-emlék-számában olvasható Benkő Lorándnak Széchenyi nyelvi vonatkozású megnyilatkozásait elemző írása („...ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”), melyből kitéjük: Széchenyt mélyen foglalkoztatja az anyanyelv problematikája. A nemzeti haladásért folytatott tevékenységének ismerete alapján nyilvánvalóvá válik, hogy az anyanyelv szerepét nem kordivatból hangoztatja; ez nála az ügy politikai-művelődéspolitikai eszmerendszerének szerves része.

A „legnagyobb magyarhoz” valójában két kultúra állt igazán közel: a német, amely második anyanyelvét adta, naplójának, levelei jó részének nyelve, és az angol, amely reformer útján elindította. Írásában azonban Nagy Péter Széchenyi és a francia kultúra viszonyát elemzi (*Széchenyi és a franciák*), bizonyítván, hogy a „francia ízlésnek” nagyobb visszhangja és tartósabb élete volt a Habsburg Birodalomban, mint eddig véltük. Lukácsy Sándor *Széchenyi és Vörösmarty* című írásában a Döblingben önkézzel életét kioltó Széchenyi és az élete alkonyán elborult elméjű, de a maga idején korszakot nyitó költő kapcsolataival foglalkozik.

Az emlékszám az alkotó Széchenyt is bemutatja az olvasónak: közlekedésfejlesztési programját, a hajózást és folyamszabályozást érintő tevékenységét, szerepét a magyar gépipar megalapozásában, érdekeit Budapest fejlesztésében. Németh József Széchenyi és a XIX. századi magyar műszaki értelmiség viszonyát taglalja tanulmányában (*Széchenyi István és a 19. századi magyar műszaki értelmiség*).

A folyóirat Könyvszemle rovata Csorba Lászlónak a 200. éves évfordulóra Széchenyi Istvánról írott népszerű életrajzát, illetve a Fenyő Ervin összeállításában megjelenő Széchenyi István képeskönyvet ismerteti.

A Magyar Tudomány 91/10. száma is visszatér egy írás erejéig az évfordulóra. Pach Zsigmond Pál tanulmányának címe: *Széchenyi, Metternich és az Al-Duna szabályozás 1833–34-ben*.

A Magyar Tudományos Akadémia 1991. szeptember 16-án tartott Széchenyi-emlékülésének anyagából a Regio 1992/1-es száma Spira György *Széchenyi és a nemzeti kérdés* című előadását közli. Előadásában Spira a Széchenyi és a liberális nemesi ellenzék nemzetiségi politikája között megilyvülő másságból indul ki. Ugyanis — megálapítása szerint — a liberális nemesi ellenzék a kérdés szemléletében átvette a franciáktól a politikai nemzet fogalmát, ami viszont Széchenyi szemléletében nem fedezhető fel. Ebből aztán számos különbség mutatható ki a magyar és a nem magyar honpolgárok jogi státuszának, a kor terminológiája szerint: természeti jogaiknak megítélése kérdésében és kiemelten a nyelv használatának ügyében.

Külön kell szólnunk még két Széchenyi-forráskiadványról, éppen annak a gondolatmenetnek folytatásaként, amelyben azt hiányoltuk, hogy magából a Széchenyi-életműből nem sok jelent meg a kétszáz éves évfordulóra. Viszont a már említett *Akadémiai beszédek* mellett, az, ami hozzánk eljutott, örömeire szolgálhat az „igazi” Széchenyt kereső mai olvasónak. A Források a vízügy múltjából 8. köteteként a Magyar Vízügyi Múzeum Mészáros Vince összeállításában kiadta *Gróf Széchenyi István al-dunai diplomáciai kapcsolatai* című forráskiadványát. A kötetben megjelent levelek, jelentések, leiratok egy megvalósított nagy mű, az Al-Duna-szabályozás sikere érdekében Széchenyi személyes fáradozásainak tanúságai, valamint annak a már említett ténynek, hogy vívódásai, kétélyei ellenére Széchenyi milyen céltudatosan tudott alkotni.

A másik mű, amit a Szépirodalmi Könyvkiadó a Magyar Remekírók sorozatában adott ki, a Gergely András, Spira György és Sashegyi Oszkár válogatása, szöveggondozása, jegyzetei és utószava eredményeként, Spira György szerkesztésében megjelent *Széchenyi István válogatott műveinek* három kötet. Maga a kiadvány külön elemzést érdemelne, ezúttal csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy alkalmas ad az olvasónak a Széchenyi-életműben való elmélyedésre, ugyanakkor, amint azt az előbbi forráskiadványnak a kapcsán is megemlítettük, az alkotó Széchenyi műhelymunkáinak a megismerésére is. Ilyenek például azok a hivatali iratok, amelyeket nem is személyesen írt, hanem — akár mint a Helytartótanács közlekedési bizottságának elnöke, akár mint közlekedésügyi miniszter — beosztottjaival szerkesztetett meg, de hű tükröképei elgondolásainak, egy-egy terv megvalósulásának útját jelzik.

A Magvető Könyvkiadó rangos újrakiadással tisztelt Széchenyi István emlékének. Az első változatában már három évtizede íródott, de első ízben csak 1981-ben megjelent munka Kosáry Domokos *Széchenyi Döblingben* című kötet. A könyv az életmű méltó befejezése: az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick...* genezisében keretet adó környezet és körülmény elmélyült vizsgálatával számol be az utolsó politikai tett, a gyilkos pamflet megírásáról, arról a bátorságról, ahogyan Széchenyi „A farkas torkában, mondhatni a Hofburg árnyékában hogyan fogott új küzdelemhez, szinte reménytelen pozícióból, az elnyomó hatalom ellen, amely nemzetén végigtiport. S életpályáját, amely már-már lezártnak tűnhetett, hogyan toldotta meg egy utolsó, aktív fejezettel, amelyben végül halálának is, tiltakozásul, külön jelentősége lett.” Addig, amíg létezik hatalom, amely gúzsba köti az egyéni és szabad közösségek érvényesülésének lehetőségeit, de régi receptet alkalmazva időnként hangzatos nyilatkozatokkal kísérli meg bebizonyítani, hogy minden rendben van, a könyv aktualitását illetően külön kommentár felesleges.

Nem tartozik ugyan szó szerint a Széchenyi-irodalomhoz, mégis meg kell emlékeznünk az életmű szemléltetésének egy olyan fontos és áttekinthető eszközéről, mint az Országos Levéltár 1991.

szeptember 30-án megnyílt kiállítása. A történelmi források nyújtotta közvetlen élményt még az is érzékelheti, aki csak a Levéltári Közlemények 1991/1—2-es számában megjelent kiállítási katalógust böngészheti (A *Széchenyi életmű dokumentumai az Országos Levéltárban* — Kiállítási katalógus, Vissi Zsuzsanna összeállításában).

Ami a Széchenyi-megemlékezések hazai vonatkozását illeti, intézményeink, folyóirataink — az anyaországiakhoz hasonlóan — tisztelegtek a nagy előd emléke előtt.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, híven az alapításakor meghatározott akadémiai jellegéhez, születésének 200. évfordulóján méltó módon emlékezett meg Széchenyi Istvánról. 1991. szeptember 21-én az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesülettel Kolozsvárt, szeptember 22-én Székelyudvarhelyt az Orbán Balázs Közművelődési Egyesülettel, szeptember 28-án pedig Sepsiszentgyörgyön az Országos Széchenyi Könyvtár, a Megyei Művelődési Felügyelőség és a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum közreműködésével rendezett tudományos ülészakon a következő előadások hangzottak el: Fábíán Ernő: *A demokratikus társadalom és állam Széchenyi műveiben*; Benkő Samu: *Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek erdélyi fogadtatása*; Nagy György: *Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között*. (Szövegük írásunkkal egyidejűleg jelenik meg az Erdélyi Múzeum LIV. kötetében.)

A Korunk 1991/9-es száma — melynek súlypontja: a megvádolt értelmiség — Lászlóffy Aladár versével és László Dezső egy 1932-ben írt tanulmányának (*Vállaljuk-e Széchenyi örökségét?*) közlésével ünnepelte a bicentenáriumot.

Benkő Samu — aki 1981-ben a Téka sorozatban megjelentetett egy válogatást Széchenyi műveiből — A Hét (1991. 35—38. sz.) hasábjain, több lap-számban, folytatásokban, Széchenyi István írásaiból válogatott szemelvényeket adott közre. Az első szemelvény a *Naplónak* azt a részét tartalmazza, mely Széchenyinek az 1821 nyarán tett erdélyi utazásáról számol be. Ezt követi Széchenyi első jelentős, nyomtatásban is megjelent művéből, a *Lovakrul* (1828) címűből vett szemelvény. Ez a könyv, melyet 1830-ban a *Hitel* követ (ebből is olvasható egy részlet A Hétben), valóságos iskolát teremtett a magyar értekező prózában. Az 1834—35-ben írt *Hunnia* című írásból kitűnik, az anyanyelv ápolásával egyidejűleg mennyire fontosnak véli Széchenyi mások anyanyelvének tisztelétét: „Tartsa meg anyanyelvét híven mindenki, otthonitól ne pártoljon soha el. [...] Törekedjék mindenki, elkorcsulástól rettegve,

tökélyesülés felé azon sajtóság és eredetiség alapjain emelkedni, melyekre Isten állítja. S legyen végre elsőtől utolsóig ki-ki védje, gyámola önnemzetének. De azért — az emberiségnek ne válják ellenségévé.” A lapban közzétett szemelvényeken kívül Benkő Samu elemzi Széchenyi életművének erdélyi hatását és visszhangját, illetve a *Széchenyi emlékezete* című sorozat záró akkordjaként *Tíz szubjektív bekezdéssel* teljesíti ki az előző lapszámokban közölt írásokat.

Fábíán Ernő Széchenyi-esszéje (A Hét 1991. 38. sz.) annak a szabadelvű gondolkodó politikus Széchenyinek a képét rajzolja meg, aki már a múlt században elismerte a mássághoz való jogot; a szerző időszerű problémák átgondolásához hívja eligazítónak a nagy előd szellemi örökségét.

A Helikon tizenegy folytatásban (1991. 28—38. sz.) közli Kecskeméthy Aurél *Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860)* című emlékiratának rövidített változatát. A szerző, aki a forradalom előtt a Fiala Magyarországnak körében Petőfit is a barátai közé sorolhatta, s akit 1854-ben császári-királyi rendőrbiztossá neveztek ki, 1857-től rendszeresen látogatta Széchenyit Döblingben, s megírta sorsának tragikus végkifejletét.

Széchenyi és Kolozsvár a címe Egyed Ákos írásának, mely szintén a Helikon hasábjain látott napvilágot (1991. 39. sz.). A szerző Széchenyi 1821-es kété-szeri kolozsvári tartózkodásának eseményeit rögzíti.

E rövid beszámoló a Széchenyi-megemlékezés írott anyagáról a teljesség igénye nélkül készült. Nem is készülhetett másképpen, hiszen a gondolatok szabad áramlása, főként a papírra vetett gondolatoké e tájakon fikció csupán, s így — a lehetőségek szabta korlátok között — a „Széchenyi-termés” számbavevő-jének meg kellett elégednie azoknak a kiadványoknak, folyóiratoknak, lapoknak a bemutatásával, melyekhez hozzájutott.

Az említett tanulmányok-írások s a Széchenyi-életmű alapján megrajzolható Széchenyi-üzenet — évfordulókon innen és túl — mindenképpen arra ösztönöz, hogy a nagy előd szellemi hagyatéka alapján eltöprengjünk magunk fölött is. Miképp erre ösztönöznek Babits Mihálynak 1936-ban írt sorai is: „Reformszavaktól hangos a levegő, s újból divat lett köztünk a Széchenyi-póz. Itt is, ott is feltartják ujjukat, mint a szeleburdi stréber az iskolában. Csodálkozom és félelem fog el. Szobámba vonulok, s föllapozom az igazi Széchenyi írásait. Lapjairól a pokol levegője csap ki, a vigasztalan szenvedés tűrhetetlen atmoszférája. Bár mentül gyakrabban föllapoznák ők is. Ez ellenméreg.”

Kovács Kiss Gyöngy